

Zin Ontdekken als kwintessens in muzisch ontwerpen, onderzoeken en onderwijzen

Zin en onzin leren onderkennen en onderscheiden in het persoonlijke, sociale en professionele leven

Opgedragen aan de krachtige en inventieve professionals in het (opleidings-)onderwijs: Jos Castelijns, Ada van Dalen, Daphne Duijvestijn, Isolde de Groot, Monique van der Heijden, Jolijn van der Hoef, Jacqueline Frentrop, Henriëtte Hoogenkamp, Wenckje Jongstra, Laurens ten Kate, Barbara de Kort, Bob Koster, Monique Leijgraaf, Abdelilah Ljamai, Kees Meijlink, Marjolijn Peltenburg, Marian van Popta, Elizabeth Rigg, Arienne van Staveren, Mirjam Stroetinga, Helga van der Ven, Janneke Waelen, Minke Wagenaar en Stella van der Wal. Met hen heb ik veel vernieuwende praktijken en concepten mogen ontwikkelen in de afgelopen vijftien jaar.

0. Opbouw artikel

1. Overture
2. Drie praktijksituaties
3. Vier dragende concepten
 - Zingeving als Zin Ervaren, een kwetsbaar proces (Hans Alma (UvH))
 - Zingeving als Plek zoeken tussen bron en bestemming (Wibe Veenbaas /Morten Hjort (Phoenix Opleidingen))
 - Zingeving als Zin Maken: zinnelijk, zintuiglijk, zinrijk en zinvol Rene Gude / Peter Henk Steenhuis (ISWB)
 - Zingeving als Zinonthulling in een ambigue levenssituatie (Gerard Visser, Leiden)
 - Zin Ontdekken als kwintessens van muzisch ontwerpen, onderzoeken en onderwijzen. Bas van den Berg (Esprit de Finesse).
4. Doorkijkjes: De kwintessens van zin in de drie beschreven situaties
5. Perspectief voor theorie-, praktijk- en persoonlijke ontwikkeling
6. Literatuur

1. Overture

In deze bijdrage aan de bundel opbrengsten van de Werkplaats Muzisch Onderzoek jaar 2, 2018-2019 sta ik stil bij ervaringen van zin en onzin zoals muzische praktijkwerkers die in hun werkplaatsen in onderwijs, zorg, instelling of bedrijfsleven tegen het lijf lopen. Mensen zijn zinzoekers en willen graag betekenis toekennen aan wat ze meemaken of aan wat hen overkomt, of dat nu vrolijk of verdrietig van aard is. Nu is de term 'zingeving' lang geassocieerd geweest met 'vaag gedoe' en 'gezweef', maar sinds een tiental jaren, beïnvloed door praktijk en bezinning van onder andere cultuurpsychologe Hans Alma, filosoof Rene Gude, trainers en cursusleiders Wibe Veenbaas & Morten Hjort en cultuurfilosoof Gerard Visser heeft de term 'zingeving' veel gewonnen aan veerkracht, nuance en begrijpelijkheid.

Geïnspireerd door deze professionals heb ik gaandeweg de ontwikkeling van mijn eigen praktijk en bezinning rond creatief levensbeschouwelijk leren en zich ontwikkelen van mensen verrijkt met een vijfde aspect van zin toegevoegd aan de vier door René Gude benoemde in zijn concept 'Zin Maken': de zinnelijke, de zintuiglijke, de zinrijke en de zinvolle, namelijk het aspect van Zin Ontdekken. Dit vijfde aspect noem ik in navolging van Gerard Visser de *spirituele dimensie* van zin, waarin ervaringen van zin en onzin verschijnen als ingebed in een groter zinsverband. In die dimensie staan vragen centraal als: waar kom ik vandaan? (Bron), waar ga ik naar toe? (Bestemming) en hoe verbind ik mij met het grotere geheel dat mij overstijgt,

mij omvat (Transcendentie) en waartoe ik me dien te leren verhouden? Dit vijfde aspect ontbreekt m.i. nog te veel in andere concepties of blijft onderbelicht en apart staan ten opzichte van de andere vier aspecten.

Deze vijfde dimensie licht op juist op het moment dat een leerling in de klas of deelnemers aan een workshop in verbinding komen met een sfeer die hun driedimensionale wereldbeeld overstijgt en onderbreekt. Op die momenten raken deelnemers, leerlingen aan een sfeer die je zou kunnen benoemen als de 'speelruimte van het niet weten, van puur zen'. Op dergelijke momenten kunnen deelnemers, jong en oud, zin en betekenis zien, onderkennen en ontdekken die existentieel is én spiritueel, aardend én hen overstijgend (transcenderend), in ieder geval hen bepalend bij wie zij ten diepste zijn, en richtinggevend in hun levensoriëntatie, levenszin en levenskunst.

We leven in een tijdsgewricht dat voorbijgaat aan de verlegenheid die er lange tijd heerste rond existentiële en spirituele ervaringen van 'niet weten' en van 'zin zijn' die mensen opdoen thuis, onderweg en in hun professionele werk. Steeds meer praktijkwerkers doen pogingen hun geraakt zijn door die dimensie van waarnemen (zien) ervaren (zijn) en gewaar zijn (ontdekken) ook onder woorden te brengen, te delen met andere deelnemers en samen met praktijkonderzoekers en inventieve ontwikkelaars instrumenten te ontwikkelen om deze ervaringen zichtbaar, overdraagbaar en bespreekbaar te maken in de publieke ruimte, in een om met Charles Taylor te spreken 'a social imaginary' een waarden geladen speelruimte (Taylor, 2003).

Naar mijn inschatting is er binnen de Werkplaats Muzisch onderzoek veel speelruimte, experimenteer- en denkruimte om deze vijfde dimensie nader te onderzoeken. Ik zelf ben in de afgelopen vijf en twintig jaar deze dimensie op het spoor gekomen in uiteenlopende praktijksituaties, in het domein van creatief levensbeschouwelijk leren én in het domein van het spelend ontvouwen en ontdekken van een existentieel thema. We zullen er enkele van beschrijven, twee in de wereld van het basisonderwijs op scholen met veel nieuwkomerkinderen uit diverse culturen, religies en landen, de eerste vanuit leerlingenperspectief, de tweede vanuit lerarenperspectief. In de derde praktijksituatie staan we stil bij mijn langdurige praktijk als docent bibliodrama, een praktijk die ik ook heb ingebracht in de vormgeving van de sprankelende afsluitende dag van het Tweede jaar van de Werkplaats Muzisch Onderzoek op donderdag 16 mei 2019.

2. Drie praktijksituaties

Situatie 1: Film *Jij bent mijn vriend* over het jongetje *Branche Jovanowski* en zijn vriendje Ayam uit Syrië, op de school bij juf Kiet [film van Gert en Petra Lataster].

Branche Jovanowski uit Macedonië komt in de klas bij Juf Kiet. Petra en Gert Lataster volgen dit jongetje in de film *Jij bent mijn vriend*. De film vertelt over drie episodes in het schoolleven van Branche waarin hij contact zoekt en maakt met een ander jongetje, in de eerste maanden met Ayam uit Syrië, enkele maanden later met Maxime en een jaar later met Sem, een van de kinderen van ouders die hier al lang wonen. Voor dit verhaal en vertoog beperk ik mij tot de eerste periode, de maanden waarop Branche spelenderwijs en lerenderwijs in contact komt met Ayam, er een

prille en breekbare vriendschap ontstaat, die dan plotseling afbreekt omdat Ayam en zijn zusje niet meer op school verschijnen. Waarschijnlijk zijn ze naar een ander AZC vertrokken.

De vier aspecten van zin die Gude onderscheidt zijn in de gehele documentaire voelbaar en zichtbaar. En Gude /Steenhuis hebben ook helemaal gelijk in hun constatering dat het eerste, vaak genegerde aspect van zin, namelijk het *fysiek welbevinden* fundamenteel is en voorwaarde voor de rest. Papa mag niet weggaan als hij Branche naar de klas van juf Kiet brengt, hij wil steeds nog en knuffel. Juf Kiet maakt oogcontact met hem en spreekt tot hem en het huilen wordt langzaam minder. Om de kinderen aan elkaar te laten wennen doet juf Kiet een aantal spelletje waarin ze hun lijf gebruiken, dat doet het ijs smelten.

Wat Branche doet is kijken, kijken en blijven kijken, via zijn ogen en daarna met zijn stem contact leggen. Allerlei opdrachtes komen voorbij die de kinderen uitnodigen samen te werken met andere kinderen. Het is een spel van toenaderen en verwijderen, steeds weer opnieuw en zo komt hij al spelend in contact met Ayam. Dat contact is ook heel lijfelijk. Hij slaat zijn arm om hem heen, of legt die achter zijn rug als Ayam naast hem op het stoel zit. Branche roept bij het bouwen met blokken van een toren regelmatig 'samen samen', maar Ayam luistert maar half, gaat helemaal op in zijn eigen wereld. 'Kom mee mijn vriend', zo nodigt Branche zijn nieuwe vriendje uit, maar die zit gevangen in zijn eigen spel, 'kijk, kijk', zegt Branche, maar hij wordt ook door andere kinderen uitgesloten. Hij zet zich af tegen een Syrisch meisje Haya en moet dan een poosje alleen op de gang zitten. 'Heb je al nagedacht', vraagt juf Kiet na een poosje...'nee', zegt hij en zij laat hem nog en poosje daar.

Branche zoekt Ayam op het schoolplein op in de pauze, omhelst hem, een andere jongen gaat met Ayam lopen Branche zorgt dat hij erbij blijft. Samen zitten ze naast elkaar in de klas. De momenten waarop ze niets zeggen en iets doen maar gewoon naast elkaar aanwezig zijn, zijn sprekend en stralen uit dat ze vrienden zijn. Hoe zij verbonden zijn op dat moment komt bijna door het beeldscherm heen. Andere momenten waarin de dimensie van het onzegbare merkbaar is, is te zien in de wijze van kijken van juf Kiet naar Branche en Ayam. Voor de andere kinderen en voor haar was er bij die momenten van verbondenheid meer in de klas aanwezig dan je je voor kon stellen, het was onzichtbaar te proeven.

Situatie 2: ochtend op de school bij juf Gerdi en juf Lies op de Bloemberg in Nijmegen, een groep van 12 nieuwkomerleerlingen uit diverse landen.

Juf Greet en Juf Lies creëren op de ochtend van 31 mei 2018 in hun nieuwkomerklas op de Bloemberg in Nijmegen een leer- en ontwikkelruimte die gelijktijdig een speelruimte, een dialoogruimte en een bezinningsruimte is. Alles wordt in scène gezet en voorbereid om op die ochtend met twaalf nieuwkomerkinderen een feest voor te bereiden van twee dagen later voor meester Mark. Mark zit 25 jaar in het onderwijs en zal in het zonnetje gezet worden. Beide juffen spelen alvast het feestvieren voor door allerlei hoedjes op te zetten en de kinderen te laten roepen of het goede of verkeerde hoedje is.

Ze nodigen de kinderen bij voortduur uit om zich te verplaatsen in het feest van twee dagen erna en in de rituelen en symbolen die daarbij horen. Ze activeren de verbeeldingskracht en de denkkracht van de leerlingen bij alle stappen die ze in hun

didactische aanpak kiezen en laten de kinderen spelenderwijs ook oog krijgen voor elkaar. De 'samen-leer-en-creëer-ruimte' wordt gemaakt en ingericht om de eigen invallen, gedachten en expressies van de leerlingen zo goed mogelijk tot uitdrukking te laten komen. De leerkrachten trekken zich steeds meer terug uit het speelveld van de leerlingen om de leerlingen om hen zoveel mogelijk ruimte te bieden, hun stem te laten klinken, present te durven zijn en tegelijk oog voor elkaar te krijgen.

Situatie 3: Beweging & Spel in atelier op 16 mei, het 2^e jaar Werkplaats Muzisch Onderzoek

In de praktijk van het begeleiden van bibliodrama-processen staan de speelse vormen van spel en drama zoals ontwikkeld op de theateropleidingen centraal. Via die vormen verkennen deelnemers 'sterke' levensbeschouwelijke verhalen, sterk in die zin dat het om verhalen draait die in de Europese cultuurkring maar ook in andere culturen diepe sporen hebben getrokken, verhalen die nog steeds gelezen en beluisterd worden, en nog steeds jongeren en volwassenen tot de verbeelding spreken wereldwijd. Bibliodrama is een speelse methodiek die deelnemers van welke achtergrond dan ook in staat stelt hun eigen verhouding tot de dynamiek van dergelijke verhalen op te zoeken en te vinden. Onderweg ontdekken deelnemers zin op hun zoektocht. En deze zin heeft zowel een sociale, een persoonlijke, een culturele en een spirituele betekenis. De kunst is in iedere sessie deze vier polen aan te raken en tot uitdrukking te laten komen in de responsies en creaties van de deelnemers zelf. Deelnemers worden in ieder spel of drama uitgenodigd eigen taal te geven aan de vier polen persoonlijk, sociaal, cultureel en spiritueel.

In de werkplaats die Ilse Zwart, Joep Peters, Michiel de Ronde en ik verzorgden op de laatste dag van het Tweede jaar van de Werkplaats Muzisch Onderzoek, heb ik een van de onderdelen verzorgd op basis van mijn kennis en kunde uit de bibliodrama en spelpraktijk. Thema voor die middag was de vraag hoe deelnemers in hun werk verwechtingen met anderen die hen belemmeren, angst en stress bezorgen kunnen leren onderkennen en loslaten en verbindingen met anderen en met een onderwerp dat voor hen van waarde is kunnen versterken. En op die speurtocht momenten van zin, zen en zon kunnen ontdekken. Het thema verkende eenieder via de band van een eigen onderzoeksvraag die relevant is in de eigen werkpraktijk.

Na het muzikale welkom en de eerste vorm van verbinding maken met je lijf, met elkaar in de ruimte en met melodie en ritme van de muziek door Joep, en na het aanreiken van het kader waarbinnen we de zoektocht zouden aangaan door Ilse, nam Michiel ons mee op zijn muzische zoektocht via de Kleine Johannes van Frederik van Eden.

Hij bracht ons als 'museworkers', als artistieke zinzoekers op vier plekken die je iets vertellen over hoe je eigen onderzoeksvraag vanaf die plek eruitziet en klinkt. Op ieder van die vier posities liet hij ons aan de hand van het verhaal van de kleine Johannes lijfelijk en mentaal ervaren bij welke stap in het verkennen van je vraag op een muzische wijze je dan bent. En dat leidde tot verheldering bij deelnemers.

In mijn onderdeel heb ik vervolgens de deelnemers lijfelijk, zintuiglijk, existentieel en spiritueel laten onderzoeken en ontdekken hoe die verwechtingen en de mogelijke nieuwe verbindingen eruit zouden kunnen zien. Vijf stappen heb ik met de deelnemers gezet op hun zoektocht naar zin, zen en zon, een reis die je bewust samen

onderneemt.....in de speel- en werk- en leerruimte die je al doende en gaande creëert.

- Met je lijf, je naam, en je verhaal in de ruimte komen, de aanwezigheid van de anderen zien en opmerken en de fysieke ruimte tot leerruimte doe transformeren
 - Een bewegingsspel met bound flow en free flow dat deelnemers open maakt voor zichzelf, voor elkaar, voor de wereld om hen heen en voor het grotere geheel.
 - Een gedicht van Hesper Knibbe horen, inademen, laten resoneren en daar in beweging op reageren in tweetallen (dansfrase maken).
 - Daarna met een van de drie vormen een eigen respons maken op wat je is aangereikt in beweging en verbeelding. Samen iets nieuwe laten ontstaan in de ruimte met behulp van poëzie, muziek of beweging.
 - Samen proeven van en kijken naar wat er gebeurd is, ieder uitnodigen te benoemen wat dit gebeuren jou vertelt en wat het je te zeggen heeft over je eigen onderzoeksvraag.
 - Afsluiting met elkaar van de werkplaats
3. Vier dragende concepten over zingeving
- a. Zingeving als Zin Ervaren, een kwetsbaar proces, Hans Alma (UvH)
 - b. Zingeving als Zoektocht naar je Plek tussen bron en bestemming, Wibe Veenbaas/ Morten Hjort (Phoenix Opleidingen)
 - c. Zingeving als Zin Maken in 4 aspecten: zinnelijk, zintuiglijk, zinrijk en zinvol, Rene Gude (ISWB)
 - d. Zingeving als Zinonthulling in een ambigue levenssituatie (Gerard Visser, Leiden)

In mijn zoektocht naar nieuwe taal en nieuwe concepten voor die die aspecten van zin die niet te maken zijn, maar die andersom een grote invloed hebben op ons handelen, communiceren en denken, heb ik me verdiept in het werk van vier denkers die zorgvuldig nadenken over zin: Hans Alma, Wibe Veenbaas, René Gude en Gerard Visser.

- a. *Zingeven als Zin Ervaren* (Hans Alma (UvH))

In *de parabel van de blinden, psychologie en het verlangen naar zin*, onderzoekt Hans Alma de vraag naar zin en zingeving bij mensen op een verrassend nieuwe wijze. Zij onderscheidt het verlangen naar zin van het geven van betekenis omdat de laatste term duidt op de wil om een situatie te begrijpen en te verklaren. De menselijke zoektocht naar een zinvol bestaan is met het begrip betekenis niet adequaat en volledig gevat. In haar rede onderzoekt zij de vraag en het verlangen naar zin in menselijke relaties, zowel persoonlijke als professionele relaties. Hoe kunnen mensen in veelal ambigue levenssituaties zin ontdekken en ook de schaduwkanten, de onzin benoemen. Zingeving wordt gezien als een kwetsbaar proces, als een balanceer act, dat samenhangt met fundamentele spanningen in een mensenleven. En die spanningsvelden zijn in de vorm van een assenkruis goed te visualiseren. Op het kruispunt van die twee assen staat het relatie werkwoord 'Zingeven'

Op de verticale as staan de termen 'geborgenheid' onder en 'transcendentie' boven om uit te drukken dat mensen enerzijds geborgenheid zoeken in het vertrouwde en anderzijds dat willen ontstijgen omdat zij nieuwsgierig zijn naar het onbekende. Op de horizontale as staan de woorden 'zelfarticulatie' en 'erkenning' omdat een mens zijn of haar eigenheid en zelfstandigheid wil doen gelden en anderzijds een hee sterke behoefte heeft naar erkenning door anderen. Zingeving is niet alleen een initiatief dat van jou uitgaat maar juist vaak van een andere kant, vanuit het handelen van anderen op je toekomt als een aanspraak die je uitdaagt om te antwoorden. Zowel op de verticale als op de horizontale as is de zoektocht naar zin voortdurend een spanning tussen gebeurtenissen en activiteiten thuis of op het werk die je inspireren en veerkracht geven en aan de andere kant gebeurtenissen en activiteiten die energie aan je onttrekken en je lusteloos en uitgeput maken. Het spanningsveld wordt niet alleen bepaald door de twee verwoordde grondspanningen in het menselijk bestaan maar ook als een interne ambiguïteit in iedere levenssituatie tussen zin en onzin, gebonden zijn door anderen en de omgeving en verbonden zijn met anderen en de leefomgeving.

Alma maakt gebruik van inzichten van Van der Lans en Baumeister om duidelijk te maken dat er aspecten van het begrip 'zin' niet te vangen zijn in het begrip 'betekenisverlening', die wel in hun denken worden aangeraakt. En dan gaat het om de *normatieve* (waarden geladen) en de *affektieve* (ervaringen van zin) dimensies. Alma doelt dan op iemands affectieve relaties met haar sociale omgeving en om het zich inzetten van een persoon voor wat zij waardevol acht. Zingeving impliceert in haar denken het 'zich verbinden met iets of iemand, en 'het aangaan van een engagement.' Dit gebeurt zowel in de alledaagse als in de existentiële zingeving.

Er komen nieuwe dimensies van zingeving boven tafel in haar diepgaande bezinning op de vraag hoe en wanneer het verlangen naar zin en de vraag naar zin verschijnt. E.G. Schachtel beschrijft het existentiële gevecht van ieder mens in haar verlangen de wereld te verkennen (uit nieuwsgierigheid) en de neiging om ook geborgenheid te zoeken in het vertrouwde als een nooit eindigende strijd. Heftige ervaringen kunnen kinderen, jongeren f volwassenen ertoe brengen zich af te sluiten voor het uitreiken naar de ander en de wereld; alles wat anders is wordt dan ontkend en buitengesloten. Die fundamentele spanning bepaalt iemands levenshouding, iemands kijk op het leven. De kunst is om middenin die spanning tussen enerzijds de wil om controle uit te oefenen en anderzijds zich afhankelijk te weten van een werkelijkheid die niet buigt voor zijn wil. Erikson stelt dat het fundamentele vertrouwen dat een kind kan ontwikkelen als er zorg voor hem gedragen wordt, de basis is voor geloof, hoop en liefde in het latere leven. Vertrouwenwekkende ervaringen stellen een kind in staat tot creatief spel waarin een duurzame, maar kwetsbare wisselwerking ontstaat tussen subjectief welbevinden en erkenning van het externe karakter van de objectwereld.

Dit geloof vormt de basis van waaruit we de wereld kunnen verkennen en grenzen kunnen verleggen. Daar is meer voor nodig, onder andere een menselijk vermogen dat de filosofe Iris Murdoch *intense aandacht* noemt. Aandacht betekent een relatie aangaan met iemand of iets waarbij de gehele persoon betrokken is; het is een totale respons van de persoon op zijn omgeving, zintuiglijk, motorisch, affectief en verstandelijk. Een dergelijke respons doet zich voor in niet alledaagse situaties en die worden gekenmerkt door een 'geraakt zijn', en ontroering, een huiver. Het kan gebeuren bij het kijken naar een kunstwerk of bij het luisteren naar muziek. Het is

een ontmoeting met iemand die je verrast, overrompelt, van je stuk brengt, Zich door iemand of iets laten raken, betekent een relatie aangaan met wat in eerste instantie vreemd, anders, en toch herkenbaar is en fascinerend. Het draait daarbij om het herkennen en erkennen van het andere en de ander. En dat brengt Alma bij de horizontale lijn van een assenkruis ofwel het spanningsveld tussen *zelfarticulatie* en *erkenning*. Dat betekent voor het verstaan van het begrip 'zingeving' dat je niet kunt zeggen dat zingeving ontstaat bij het individu, en ook niet zonder meer ingesloten is in de omgeving (anderen, kunstwerken, een fenomeen in de wereld) maar steeds opnieuw ontstaat in de 'tussenruimte' (Buber, 1954), wordt ontdekt als een persoon een relatie van erkenning aangaat met zijn omgeving. Een mens ontwikkelt zich en ontdekt wie zij is in de opbouw van de relatie met haar leefomgeving. Hij leert zichzelf uitdrukken in het relationele veld en is gevoelig voor de beoordeling door anderen. In die speelruimte, die tussen ruimte ontstaat ook het vermogen om uit te riek naar en ons te verplaatsen in het perspectief van anderen. Erkenning door anderen is fundamenteel en is te omschrijven als een antwoord van de ander die aan gevoelens en intenties van het zelf zin verleent. Erkenning maakt het mogelijk dat we ons in onze zelfstandigheid en eigenheid doen gelden. Alleen met iemand die anders is dan wij zelf kunnen wij ons verbinden.

Ook bij deze spanning gaat het erom die spanning uit te houden. Alma zegt in navolging van Benjamin en Russon dat zingeving een kwetsbaar proces is. Voorwaarde is een relatie met een ander of iets anders waarin je jezelf herkent maar die /dat je tegelijkertijd erkent als waardevol in zichzelf. Als zelfarticulatie gepaard gaat met transcendentie en erkenning gevoed wordt door geborgenheid zonder daarin verstrikt te raken, kun je door de ander of het andere gesterkt voelen in je eigenheid, en je opgenomen voelen in een relatie die je subjectiviteit overstijgt. Het resultaat van het kwetsbare proces van zingeving is dat het niet langer benoemd wordt in termen van subjectief welbevinden maar in termen van *onderlinge verbondenheid*. Het gaat om de beleving van een relatie die je niet kunt manipuleren en die je niet helemaal kunt begrijpen. In deze visie is zingeving te articuleren als 'verlangen naar zin opgekomen in een relatie waarin iets gebeurt tussen mij en een ander dat we niet in onze greep hebben. Zinervaring speelt zich af op het kwetsbare kruispunt van twee gerelateerde spanningsvelden: tussen transcendentie en geborgenheid en dat tussen zelfarticulatie en erkenning. Het gaat om een gevoelige balans die gemakkelijk verstoord kan raken.

b. *Zingeven als een zoektocht naar je plek tussen herkomst en bestemming*
(Wibe Veenbaas /Morten Hjort)

Zingeving is een wezenlijke menselijke behoefte om betekenis toe te kennen aan wat je doet en wie je bent en aan wat er in je leven aan (on) zin voorvalt. Een term als zingeving veronderstelt echter een subject dat actief zin verleent aan gebeurtenissen maar veel vaker werkt het in het leven andersom: het zijn ingrijpende positieve of negatieve levensgebeurtenissen die een verlangen naar zinverlening wakker roepen, zoals positief het krijgen van een kind, de overgang naar de middelbare school of het afronden van een werkzaam leven, of negatief, een ziekte, een scheiding of het overlijden van een dierbare. Dergelijke ervaringen maken het verlies aan zin zichtbaar en voelbaar. Daar waar de grond gebroken is, een ordening verstoord

wordt, ga je op zoek naar diepere grond, graaf je naar zin en betekenis (Hjort, Veenbaas, Broekhuizen, Coerts, Goudzwaard, 2017). Omdat de term ‘zingeving’ of ‘zinverlening’ alleen de actieve pool van deze polaire levenservaringen benoemt en niet de passieve, hebben verschillende denkers gezocht naar een meer precieze en adequate term.

De zoektocht naar je plek wordt metaforisch vorm gegeven in tal van verhalen en mythen van vroeger en is ook herkenbaar in voorbeelden uit het leven van alle dag, vroeger en nu. Ieder verhaal begint met een held(in) die op reis gaat (er was eens) die zijn weg zoekt in de wereld, struikelt, zin verliest en in de put terecht komt. Door hulp van buitenaf vindt hij een weg uit de nacht, overwint obstakels en komt met een schat aan ervaringen innerlijk rijker thuis. Via metaforen wordt het kleine levensverhaal ingebed in het grotere universele verhaal van alle mensen die hun weg zoeken tussen bron en bestemming. Dergelijke verhalen geven moed, troost en verlenen zin aan het gebeurde, ook al is de tragiek en de schaduwkant niet weg.

Zingeven is de uitkomst van een transformatieproces als er een belangrijke overgang in het leven wordt gemaakt. Je komt op momenten van zin als je je zoektocht naar zin en betekenis in je leven durft aan te gaan. Het vraagt van een mens het lef op reis te gaan, af te dalen in de eigen levensgeschiedenis, de diepte op te zoeken op je tocht naar verbinding met je bron en je bestemming. Onderweg zoek je veiligheid uit angst om innerlijk uiteen te vallen. Dit breken biedt echter ook een kans, en is vaak het omslagpunt om tot heelheid te komen. Hierin overstijgt een mens het in zichzelf gekeerd zijn en reikt zij uit naar de hemel die ons leven en onze wereld draagt en omvat. Een integratie van een reis luidt een nieuwe verstandhouding met het leven in en geeft inspiratie om iets nieuws in je leven te ondernemen (Veenbaas, Hjort, Broekhuizen & Dirks, 2019).

c. *Zin Maken, op vier niveaus* René Gude

René Gude ontwikkelde een nieuwe manier van kijken, denken en spreken over zin binnen de Internationale School voor Wijsbegeerte. Hij heeft van ‘Zingeven’ een ambacht gemaakt, een kunst die je kunt leren en die je kunt beoefenen en als een ambacht in je vingers kunt krijgen. Hij heeft de transitie voltrokken van Zin geven naar Zin maken. Peter Henk Steenhuis heeft het gedachtengoed van Gude na zijn dood verder ontvouwd en uitgewerkt uit richting onderwijs, kunst, zorg en wetenschap. Gude onderscheidt vier aspecten of niveaus van zin, *het zinnelijke, het zintuigelijke, het zinrijke en het zinvolle*.

- De eerste is het lijfelijke waar het gaat over lekker en lust, over ergens echt zin in hebben. Een heel wezenlijke en vaak genegeerde dimensie van zingeving die in alle ontmoetingen met iets of iemand in je omgeving een basale rol speelt. Zingeving verstaan als zin die je aan den lijve ervaart, of het gebrek eraan is bepalend voor de rest. De primaire relatie van een mens tot zijn wereld is lichamelijk van aard (A. Damasio). Een mens ontwikkelt manieren om zichzelf tot uitdrukking te brengen een leert de wereld in zijn buigzaamheid en weerbarstigheid kennen.
- ‘Zintuiglijk’ staat voor het tweede niveau, het esthetische, waarbij de zintuigen centraal staan. Wat je maakt of creëert kun je dat eigenlijk wel mooi noemen? Hoe ervaar je de ruimte waarin je werkt: saai, muf of uitnodigend? Met al je zintuigen leer je van jongs af aan je verhouden tot de fascinerende en beangstigende werkelijkheid om je heen. Voor ieder menskind loopt dat

contact met de omliggende zintuiglijk waarneembare werkelijkheid anders, en voor iedereen ontstaat een unieke meet uiteindelijk een meer positieve of gebroken relatie met je leefomgeving.

- Het derde aspect is het 'zinrijke' dat sluit aan op de rationele bewustzijnskant van zin: je kunt zin ervaren als je kunt verwoorden en verbeelden wat je beleeft, maakt, ondergaat en doet. Het woord 'bezinning' valt in deze categorie als bewustmaking van belevingen.
- Het vierde aspect is het 'zinnvolle', waarin het gaat over de vraag hoe je verhoudt tot de warden die je leven sturen, en tot de morele doelen van je organisatie waar je werkt.

Vier dimensies van zin die het mogelijk maken om waardevol vol met elkaar te denken, te spreken over en te handelen naar wat je leven, je werk, het samen leven en samen werken meer zinnig maakt of onzinnig. Vanuit mijn lange werkervaring in het domein van educatie, levensbeschouwing, kunst en cultuur en zingeving ben ik een dimensie van zin op het spoor gekomen, in navolging van Hans Alma, die zich voor een deel onttrekt aan de ambachtelijke, de makerskant van het ambacht, namelijk ervaringen die leerlingen of leraren of opleiders kunnen opdoen op momenten in het proces van co-creatie waar je geheel geen grip op hebt, waarin er een tussenruimte ontstaat van niet weten, van puur zijn, met een intensiteit die ook niet zo gemakkelijk te verwoorden is, maar die wel reëel is. Die momenten ben ik gaan noemen de 'kwintessens van zin', de 'quinta essentia', de ether, de spirit het transcendente, dat wat verwijst naar iets groters, maar wat zich onttrekt aan ons handelen en ons doen en laten. Levinas zou dit noemen; 'het oneindige' dat voorbijkomt, dat zich meldt in het eindige, sterfelijke bestaan en dat zich onttrekt aan ons begrip, zelfs aan onze waarneming. We ervaren die momenten als 'volledig zijn'.

d. *Zin onthullen*, zin openbaren, Gerard Visser

Op de universiteit in de Middeleeuwen ging het over lichaam, geest en ziel. Die drie herkennen we tot op de dag van vandaag in de driedeling natuurwetenschappen [lichaam], menswetenschappen (ziel) en de geesteswetenschappen daartussen (geest). De geest maakt dat het lichaam leeft, bezielt is, en de geesteswetenschappen bezinnen zich op de relatie tussen mens(ziel) en natuur(lichaam). Mensen liggen niet vast, die dienen zich steeds opnieuw te bezinnen op de relatie mens en natuur. De term die Visser niet gebruikt is 'hart', een woord dat we kennen uit de joodse traditie en daar wordt aangeduid met 'lev', het centrum van de wilsbeslissing. Het 'hart' is essentieel als het om religie en levensoriëntatie gaat. Want geloven, *emoena*, = vertrouwen op een ander en op het andere doe je met hart en ziel. Het hart is in het jodendom de zetel van de wil: geloven, vraagt wilskracht, is ook een wilsdaad. De term natuurwetenschappen dient m.i. aangevuld te worden met de cultuurwetenschappen. Daarin worden artefacten gecreëerd, die eenmaal gemaakt, ook een eigen leven, dynamiek, uitstraling en doorwerking hebben. De culturele en natuurlijke werkelijkheid heeft ook een ziel, is een levende aanwezigheid die je niet zomaar kunt objectiveren. Je inlaten met de relatie tussen mens (hart én ziel) en de natuur/ cultuur (lichaam, ziel) is een kwetsbaar gebeuren, is het je inlaten met een ritmisch verband. In zijn boek '*Water dat zich laat oversteken*' (Visser, 2011) wordt in hoofdstuk één het onderscheid gemaakt tussen 'zin' als doelmatigheid' én zin die ons oriëntatie biedt in het leven, Zin als doelmatigheid wordt in termen geleend van Walter Benjamin vergeleken met *Inhalt*, met betekenis, met 'de algemene

voorstelling van iets verstaan. Zin als levensoriëntatie, *Gehalt*, overstijgt het doelmatige en voorstelbare. Visser oriënteert zich in zijn filosofie op Meister Eckhart, een middeleeuwse mysticus die antwoordt op de vraag: ‘waarom leef je?’ met ‘omdat je leeft!’ Het leven omvat ons, wij maken geen zin, zin openbaart zich. Zin laat zich zien naarmate je leert je op het leven zelf te verlaten. Maar daarvoor moet je loskomen van het *object-subject* denken. Als het geheel van de beleving tot vertrekpunt wordt genomen (Visser 2012) openbaart zin zich in een *stemming* (*Grundstimmung*, Dilthey). Als we van onszelf wegraken kom je in de existentiële en spirituele dimensie van de beleving, die vibreert en resoneert in de stemming. Een grondstemming vertelt je hoe je in het leven staat. Je ervaart dan zin of zinloosheid. De stemming onttrekt zich aan jouw controle. Het is om met Emmanuel Levinas te spreken als het gelaat van de ander dat oneindig wijkt. Het spreekt je aan juist door zich in het niets te onttrekken, zich in de leegte te verhullen. In een van zijn laatste boeken, *Gelatenheid in de kunst* (Visser, 2018b) analyseert Visser aan de hand van de kunstenaars Nijhoff, Braque en Kawabata de leegte als bron van zin te thematiseren. Tegenover de terreur van de maakbaarheid proberen kunstenaars en muzisch werkende professionals voeling te geven aan het ‘geheim van het leven’ door de onzichtbaarheid en onzegbaarheid van de zindimensie ernstig te nemen. Zij zoeken evenals Michiel de Ronde dat doet in zijn relaas over Frederik van Eden (De Ronde 2019) een derde spiritueel standpunt in te nemen dat voorbijgaat aan de elkaar uitsluitende standpunten van *objectief-subjectief* en *materialistisch –idealistisch*. Dit derde standpunt maakt dat absoluut niet tegenover- relatief komt te staan en vrijheid niet tegenover noodzaak. Daarom spreekt Visser ook van een overgang van gesloten vormen naar *open vormen*, en van *substantie* naar *resonantie*. Wat deze kunstenaars proberen op te roepen en de filosofen proberen te denken is wat zich afspeelt tussen ons en de dingen/artefacten én tussen mensen onderling. Wat valt daar te ontdekken? Wat openbaart zich daar? Dat blijft in het midden. In een existentiële crisis kan dit midden zich als een afgrond laten zien maar ook als een dragende stilte. We kunnen een andere verhouding tot de werkelijkheid, de wereld plaatsen door vorm te geven aan het opene en lege als een resonantieruimte. Weerklank zijn. De ontvankelijkheid die dit vraagt duidt Meister Eckhart aan als ‘gelatenheid. Je met de leegte durven inlaten (Visser, 2018a).

Visser pleit in het onderwijs voor een vorming, en Bildung die voeling heeft, sensitief is voor dat wat je niet kunt maken, maar wat je wel kunt ondergaan. Aandacht voor de zindimensie als dat wat zich laat zien in de leegte is de essentie van levensbeschouwelijke vorming of levensoriëntatie volgens Visser. Er zijn drie wegen die naar zinopenbaring kunnen leiden: de weg van de filosofie als de weg van de verheldering, de weg van de kunst als de weg van de verbeelding, en de weg van de religie als de weg van het liefhebben. Kunst is techniek, ambacht, vakmanschap. Met techniek richten we onze wereld in, maar wat ons oriënteert ons, waarop wij zijn afgestemd, vertelt techniek ons niet. Wetenschap is voor het contact met haar bron aangewezen op de filosofie, techniek op de kunst en de moraal op de religie. Het ‘geheim van het leven’ dienen we opnieuw te leren respecteren in alle opzichten, door in alles het niet-maakbare volop ruimte te geven. Door het leven intact te laten komen we ermee in contact. Kunst, filosofie en religie doen dat ieder op een eigen wijze, kunst door vormgeving, filosofie door verheldering, religie door de liefde. Voor Visser is de zin v het leven ‘leren bewonen wat je overkomt.’ Creatief in het leven staan betekent je leren verlaten op het onuitputtelijke dat ons doet leven en ons omvat (Visser, 2019). Die levende ruimte kun je niet opeisen. Gelatenheid is voor

Visser kunnen laten gebeuren, openstaan voor wat onderweg is naar het hier en nu, wat bij jou aanklopt en om een onderkomen vraagt. De zoektocht naar de levende ruimte, is de leegte, de stilte laten resoneren, dan kan de zin dimensie oplichten.

- e. *Zin Ontdekken als kwintessens van muzisch ontwerpen, onderzoeken en onderwijzen.* Bas van den Berg.

Het menselijk leven is voor te stellen als een reis die een mens maakt van geboorte naar dood, een spannende zoektocht waarop een mens leert navigeren, manoeuvreren en laveren te midden van gebeurtenissen die haar overkomen en activiteiten die zij vanuit eigen initiatief onderneemt. Of met een andere metafoor uitgedrukt: het is voortdurend balanceren op het koord tussen momenten van zin en onzin die je onder ogen moet zien en momenten waarop zin en onzin je plotsklaps overkomen. De mens wordt bij een aantal gerenommeerde denkers en schrijvers (Heidegger, Kierkegaard, Colpaert) gekenschetst als *een zin zoekend wezen*.

Er zijn drie kenmerken die een mens fundamenteel onderscheiden van een dier en dat zijn haar vermogens tot verbeelden (zich inleven in iets of iemand), tot vertellen (het in symbooltaal uitdrukken wat een gebeurtenis bewerkt of teweeg brengt) en tot leren (nieuwe verbindingen creëren tussen iets bekends en iets onbekends door afstand te nemen van en zich te verwonderen of verbijsterd te raken over iets). In de verwondering of verbijstering kan iemand die leert vervolgens aandachtig onderzoeken of er door een vergelijking met eerdere en andere inzichten en ervaringen van zichzelf of anderen er zich nieuwe verbindingen en mogelijkheden melden.

Het verlangen van mensen naar zin sluit aan op een fundamentele menselijke behoefte om dromen na te jagen, om gehoor te geven aan idealen, om een persoonlijke roeping op het spoor te komen en te volgen. Dit verlangen stimuleert tot ambitie, tot iets willen bereiken en tot handelen. Tegelijk is het menselijk leven kwetsbaar en wordt zin ontdekt en ervaren op de levensweg in een wirwar van ambigue gebeurtenissen waarin zin en onzin beide tevoorschijn komen, ervaringen van licht en duisternis elkaar afwisselen en ook verstrengeld blijken te zijn. Daarom beweegt het *verlangen naar zin* voortdurend heen en weer zowel op de horizontale als tussen zelfarticulatie en erkenning, en op de verticale as van geborgenheid en transcendentie (Alma, 2005, 2018).

De vier theoretische verkenningen in het werk van Alma, Veenbaas/Hjort, Gude en Visser hebben ons een scherper besef gegeven van de verschillende aspecten en dimensies van zingeving. Alma heeft ons op het spoor gebracht van de dimensie van zin die niet gebonden is aan menselijk initiatief, maar die ontstaat in de ontmoeting met iets of iemand buiten je waardoor er een extra dimensie kan oplichten die je niet in de greep hebt. Veenbaas heeft ons sensitief gemaakt voor de ambiguïteit van alle menselijke ervaring in de worsteling van ieder mens vrij te worden van bindingen die de menselijke vrijheid verstrikken en vrij te worden voor het aangaan van verbindingen met andere mensen en met de leefomgeving waarin de ander/ het andere werkelijk gerespecteerd wordt. Gude heeft met zijn vier onderscheiden zin-aspecten de lijfelijke, zintuiglijke, zinrijke en zinvolle dimensie van het zich als mens

verhouden tot de haar omgevende werkelijkheid, ons bewust gemaakt voor de multi-perspectiviteit in de zinervaring en zinverlening van de mens als zin-maker. Visser, tenslotte heeft de zindimensie op een prachtige wijze verwoord als een dimensie die in het leven soms onthuld wordt, tevoorschijn komt en dan ook 'is'. *Zin zien* wordt dan *zin zijn* en wellicht zelfs *zen zijn*.

Mijn aanvulling en mijn bijdrage in de doordenking van de mens als verlanger naar zin en als zinzoeker in het kwetsbare en kostbare leven in de wereld en de aarde is om de momenten van zin die onthuld en ontdekt worden preciezer onder woorden te brengen. Het leren verstaan van momenten van zin in het leerproces van kinderen, jongeren of volwassenen is bij mij begonnen als docent levensbeschouwelijk leren op de Kleuterkweekschool in Vlaardingen. In de wijze waarop de meiden bronnen van zin' wisten te communiceren kon ik horen of zij de niet maakbare laag van zin raakten of niet. De relatie tussen levensbeschouwing (te verstaan als de drieslag van een persoonlijke en sociale levensvisie, levenswijze en levenskunst) heeft aanleiding gegeven om de mens als zin zoekend wezen nader te gaan onderzoeken (Van den Berg, 2014, 2016). Alle onderscheidingen gemaakt door Alma, Veenbaas, Gude en Visser zijn in die verkenning mee gekomen.

In die doordenking van een te ontwikkelen 'pedagogiek van zin ontdekken' ben ik naast het verlangen naar zin ook de verlegenheid met het articuleren van de zindimensie tegen gekomen. Juist waar het verlangen naar zin raakt aan het geestelijke, spirituele en religieuze en dan vooral aan het niet maakbare daarin, ontstaat er vaak kortsluiting bij professionals in onderwijs, zorg, instellingen of organisaties, veelal veroorzaakt door de doorwerking van negatieve ervaringen met of beelden van hun religieuze of levensbeschouwelijke opvoeding. Ervaringen in de opvoeding en het gezin van herkomst hebben de openheid en ontvankelijkheid van mensen voor het transcendent (= het dat moment overstijgende) karakter van ambigue levenservaringen vaak vertroebeld en velen afkerig gemaakt van het duiden van religieuze of spirituele ervaringen en van hun zoektocht naar zin in hun bestaan. Van momenten van af te toe helemaal 'zen zijn', volledig in het hier en nu zijn. Hans Alma en Gerard Visser zijn het meest in de buurt gekomen van die momenten waarin zin ontstaat in hun verkenning en doordenking van de levensoriëntatie van kinderen, jongeren en volwassenen gedreven door hun rusteloze zoeken naar zin onthulling in het ambigue leven ambigue leven met momenten, van zin en onzin tegelijkertijd.

Om op een nieuwe wijze de ontdekte zin momenten onder woorden te brengen maak ik gebruik van het klassieke begrip 'kwintessens' bij de filosoof Aristoteles. Het komt van het Latijnse woord 'quinta essentia', het vijfde wezenlijke element dat Aristoteles toevoegde aan de vier elementen *aarde*, *water*, *vuur* en *lucht*, namelijk de *ether*, een fijne substantie boven de atmosfeer die alle lichamen doortrekt. Later is het gaan betekenen: *de kern*, *het fijnste* of *wezenlijkste* van iets. Binnen het domein van de levensbeschouwelijk leren en zich ontwikkelen gaat het dan om de *spirit*, de geestkracht van iets (geest als bemiddeling tussen mens en natuur/cultuur) wat zich onttrekt aan de waarneming en aan het menselijk initiatief en dat toch de onzegbare, onzichtbare kant van ervaringen mededeelbaar maakt door die onverwacht in gebeurtenissen en ontmoetingen te onthullen, te openbaren. Deze kwintessens is erfahrbaar in iedere waarachtige ontmoeting tussen mensen onderling of tussen

mensen en artefacten of natuurverschijnselen, een kunstwerk of muziekstuk, de zee of een wolkenlucht.

Dit vijfde element, de kwintessens, benoem ik als het *spirituele element*, dat door de mens als een bezielde lichaam kan worden opgevangen en kan resoneren in haar ziel (Visser, 2009; Hermsen, 2011; Van Riessen, 2015). Heel kort samengevat komt het erop neer de mens in het verbrede ritmische verband van zinging te beschouwen als een ‘zin ontdekkend wezen’ dat voortdurend balanceert op het koord tussen on(zin) zien en on(zin) ervaren. De zin komt in dat gebeuren zo maar onverwacht soms tevoorschijn, soms even.... Deze formulering wil geen voedsel geven aan een te idealistische visie op menswording in een bewoonbare wereld op een bewoonbare aarde. De meeste levenservaringen van mensen zijn een mix van contrastervaringen die raken aan pijn, lijden en ongelijkheid en aan momenten van vreugde, voorspoed en gelijkwaardigheid. De mens als speler in een krachtenveld dat groter is dan haar en dat op verleidelijke wijze doorwerkt op haar handelen is relatief vrij om vorm te geven aan een goed, zinvol en waardevol leven, maar heeft maar in beperkte mate grip op de uiteindelijk zin of onzin van het bestaan. Die wordt haar geschonken, komt van elders, van een overkant.

4. Doorkijkjes: De kwintessens van zin in de drie beschreven situaties

De beschreven situaties geven te denken als het gaat om de kwintessens van zin te onderkennen in die situaties. Als je naar de filmbeelden kijkt van de hoofdpersoon Branche (in de film *Jij bent mijn vriend*) in zijn zoektocht naar vriendschap met Ayam in de onzekere eerste maanden, spreken de beelden zonder woorden een eigen taal. De momenten waarop ze stilzwijgend naast elkaar aanwezig zitten, zijn sprekend en stralen vriendschap uit. Dat is voelbaar in de ‘ether’ in de klasruimte.

Die vijfde dimensie is ook voelbaar als juf Greet en juf Lies de speelvloer vrijmaken om zoveel mogelijk de nieuwkomer leerlingen te stimuleren met elkaar het thema ‘feest voor meester Mark’ aan te kleden en vorm te geven (De Bloemberg in Nijmegen). Daar waar je niet meer direct waarneemt wie wat doet, ontstaat er in de ‘tussenruimtes’ tussen leerlingen en hun betrokkenheid op het thema ‘feest’ een atmosfeer die boven de individuele kinderen uitstijgt en die hen allemaal omvat. We zagen de ochtend dat we daarbij mochten zijn het klaslokaal stap voor stap veranderen in een ‘feestruimte’. En de leerlingen gingen met hun verbeelding, met het maken van slingers en andere feestartikelen op in wat ze aan het doen waren en creëerden samen een andere wereld, bekend en nieuw, ‘a social imaginary’ (Taylor, 2003) die zij en de juffen samen creëerden, maar die op zijn beurt ook op de kinderen en de juffen inwerkte.

In de derde beschreven situatie (werkplaats op de slotdag van 2^e jaar muzisch onderzoek op 10 mei 2019) ervoeren de deelnemers aan den lijve en in hun geest dat er nieuwe verbindingen ontstaan tussen deelnemers, als zij worden aangemoedigd spelenderwijs zich bewust te worden van verbindingen die hen doen verstarren en van verbindingen die ruimte creëren. De vraag in de werkplaats was hoe mensen vervlechtingen met anderen kunnen leren loslaten en nieuwe verbindingen kunnen beproeven? De diverse creatieve instructies deden een beroep op hart en ziel, lijf en geest, en nodigden deelnemers uit nieuwe vormen van contact en samenwerking te beproeven, met behulp van beweging (dans), muziekinstrumenten (klank) en poëzie

(taal). Ze lieten met behulp van deze instrumenten in interactie iets nieuws ontstaan. En in alles wat ontstond in de speelruimte was die spirituele dimensie voelbaar. Velen gaven na afloop terug verbaasd te zijn over hun eigen vrijmoedigheid.

In alle drie de beschreven situaties zijn momenten te onderkennen die zich onttrekken aan de actieve inzet van ieder van de deelnemers, die boven hen uitstijgen en die ook niet in de greep te krijgen zijn. Dit zijn de momenten waarop deelnemers zich boven het individuele voelen uitgetild, het gevoel hebben deel te hebben aan de levende kern van een levensthema, dat hen omvat en hen tegelijkertijd de ruimte biedt om zelf initiatief te nemen en inventief (vindingrijk) te worden.

5. Perspectieven voor theorie-, praktijk- en persoonlijke ontwikkeling

In deze paragraaf belichten we kort enkele perspectieven op de doorwerking van het concept 'de kwintessens van zin' op zowel theoretisch, praktisch en persoonlijk vlak.

Op *theoretisch niveau* verdient het concept zin ontdekken en de uitbouw van een 'pedagogiek van zin ontdekken' nadere doordenking en uitwerking. Als het juist is dat de sociale wetenschappen, de mens- en cultuurwetenschappen en de geesteswetenschappen gebaat zijn bij het omarmen van 'interpretatie' als een domein specifieke aanduiding voor kenniscreatie en kennisdeling, vraagt de doordenking van de relatie tussen 'inspiratie' en 'zin ontdekken' als kwintessens van een viervoudige dynamiek in het spanningsveld van zin verlenen en zin ervaren een nadere doordenking. Collega lector André Mulder van Windesheim wees me onlangs op belangrijke studies o. a. van Victor Frankl (Frankl, 2008) en Rien van Uden (Van Uden, 1996) om de relatie tussen de actieve en de passieve kant van zin ontdekken nog preciezer te onderbouwen.

Voor een nadere praktijkontwikkeling is er heel veel werk aan de winkel. De plekken waar serieus vorm wordt gegeven aan ambachtelijk goed werk gekoppeld aan de vraag naar zinverlening en zinvinding (Rien van Uden), waarbij er ook oor en oog is voor de spirituele dimensie, zijn nog schaars. Vrijplaatsen ontstaan daar in de zorg, in het onderwijs, in maatschappelijk instellingen en in bedrijven waar de ambachtelijkheid (bekwaamheid) intrinsiek gekoppeld is aan de onderlinge betrokkenheid van participanten en beide op een inspiratie die bovenpersoonlijk is (bevlogenheid) en die deelnemers het gevoel geeft te werken in een zinsverband waarbij die drie dimensies ook in een goede balans tot elkaar staan. Praktijkwerkers ontdekken, als ze dit avontuur aandurven, dat zij nieuwe taal en beelden nodig hebben om uitdrukking te kunnen geven aan die spirituele dimensie in hun vormgeven van kwalitatief zinvol en zinrijk werk. Het is de kunst in iedere organisatie de openheid voor en de bezinning op die spirituele dimensie zorgvuldig en nauwgezet vorm te geven. Dat vraagt van alle professionals het lef om de hectiek en de druk van alle dag te onderbreken, en letterlijk 'opademruimte' te creëren voor nieuwe initiatieven.

En dat sluit aan op de derde component in de ontwikkeling van mens en organisatie, namelijk de persoonlijke doorontwikkeling van iedere betrokkene. Om in deze tijd volop mee te kunnen participeren in het vernieuwen van praktijk en theorie in de context van een organisatie, is een gestage transformatie van een werknemer tot 'bewerker' cruciaal. Waar die intrinsieke verandering zich laat zien, is een toename in

inventiviteit, in ondernemerschap, in de wil tot samen denken, samen werken en samen communiceren merkbaar. Als formeel leidinggevenden in een organisatie is het in deze tijd een eerste vereiste om alle ruimte te geven aan de professionals die als bevlogen makers nieuwe praktijken met elkaar ontwikkelen. Waar waarachtig en duurzaam vernieuwd wordt, ontstaat er speelruimte om met elkaar op nieuwe ideeën te komen evenals ruimte voor speelse inventiviteit, interactiviteit, reflexiviteit en creativiteit. De kans dat er dan werkende weg en spelenderwijs nieuwe zin wordt ontdekt, is dan optimaal.

6. Literatuur

- Anbeek, C. (2018) *Voor Joseph en zijn broer. Van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*. Utrecht: Ten Have.
- Anbeek, C.W., Alma, H. A. & Goelst Meijer., S. van (2018). Contrast Experiences and social imaginaries as spaces for truth-seeking. In: H. Alma and G. van Heeswijck (Eds.), *Social imaginaries in a globalizing world* (pp 95-117). Berlin: De Gruyter.
- Andriessen, D. Ruijters, M. & Rosmalen, B. van (2016). Toelichting en uitnodiging: Samen werken aan Goed Werk. Hilversum: Good Work Expedition.
- Alexander, Th. M. (2013) *The human eros: Eco-ontology and the aesthetics of existence*. New York: Fordham University Press.
- Alexander, R. J. (2006). *Education as Dialogue: Moral and Pedagogical Choices for a Runaway World*, Thirsk: Hong Kong Institute of Education with Dialogue.
- Alma, H. A. (2005). *De parabel van de blinden': Psychologie en het verlangen naar zin*, Amsterdam: SWP/ Humanistics University Press.
- Alma, H.A. (2018) *De kunst van samenleven. Een pleidooi voor pluralistisch humanisme*, Brussel: VUBPress.
- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination. Four Essays* Ed. M. Holquist, Austin: University of Texas Press.
- Bakker, C. & Wassink, H. (2015). *Leraren en het goede leren. Normatieve professionalisering in het Onderwijs*. Utrecht: Hogeschool Utrecht. Kenniscentrum Educatie.
- Benjamin, W. (1996) *Maar een storm waait uit het paradijs. Filosofische essays over taal en geschiedenis*. Nijmegen: Sun.
- Berding, J. (2017) *Aan het werk met Hannah Arendt. Professionals in onderwijs, zorg en sociaal werk*. Leusden: ISW Uitgevers.
- Biesta, G.J.J. (2014) De vorming van de democratische professional. Over professionaliteit, normativiteit en democratie. *Waardenwerk: Journal of Humanistic Studies*, (May): 7-18.
- Biesta, G. (2015). *Het prachtige risico van onderwijs*. Culemborg: Phronèse.
- Biesta, G. (2016). *Het leren voorbij. Democratisch onderwijs voor een menselijke toekomst*. Culemborg: Phronèse.
- Bransen, J. (2014). Authenticiteit, integriteit en identiteit. In M. van Hees, T. Nys & I. Robeyns (red.) *Basisboek ethiek* (pp. 46-60). Amsterdam: Boom.
- Buber, M. (1954). *Die Schriften über das dialogische Prinzip*, Heidelberg: L. Schneider.
- Burggraave, R. (2015) *Hoog tijd voor een andere God. Bijbels diepgronden naar de ziel van ons mens zijn*. Leuven: Davindsfonds Uitgeverij.
- Castelijns, J. & B. van den Berg (2015). *Een leraar blijf je altijd. Verhalen van leraren over persoonlijk meesterschap*. Utrecht: CEPM.
- Colpaert, M. (2007). *Tot waar de beide zeeën samenkomen. Verbeelding, een sleutel tot intercultureel opvoeden*, Heverlee: Lannoo Campus.
- Damasio, A. (2018) *De vreemde orde der dingen. Het leven, het gevoel en het ontstaan van culturen*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Decuyper, S., Dochy, F. & Van den Bossche, P. (2010). Grasping the dynamic complexity of team learning in organisations. *Educational Research Review* 5(2):111-133.
- Dochy, F., Berghmans, I., Koenen, A & Segers, M. (2015) *Bouwstenen voor High Impact Learning. Het leren van de toekomst in onderwijs en organisaties*. Amsterdam: Boom.
- Dorst, K. Kaldor, L. e.a. (2016). *Designing for the common good. A handbook for innovators, designers and other people*. Amsterdam: BIS publishers.
- Droogers, A.(2014a) *Religion at play: A manifesto*. Eugene, OR: Cascade Books.

- Droogers, A. (2014b) The world of worldviews. In A. Droogers & A. van Harskamp (Eds.) *Methods for the study of religious change: From religious studies to worldview studies* (pp 17-42) Sheffield: Equinox.
- Egan, K. (2005). *An imaginative approach to teaching*, San Fransisco: Jossey-Bass.
- Ewijk, H. van (2014). *Omgaan met sociale complexiteit. Professionals in het sociale domein*. Amsterdam: SWP.
- Ewijk, H. & Kunneman, H. (red.) (2015) *Praktijken van normatieve professionalisering*. Amsterdam: SWP.
- Frankl, V. (2008) *Man's Search for Meaning. The classic tribute to hope from the Holocaust*. London: Ebury Press.
- Freeman, M. (2014) *The priority of the other: Thinking and living beyond the self*. Oxford: Oxford University Press.
- Gadamer, H. G. (1990/1975/1960). *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* in: Gesammelte Werke, Band I *Hermeneutik I*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Gude, R. (2015) *Het agoramodel*. Leusden: ISVW uitgevers.
- Harst, A. van der, B. van den Berg & C. Fortuin-Van der Spek (2007). *Verhalen verbinden. Ruimte voor vertellen op de school*, Amersfoort: CPS.
- Have, S. ten, Have, W ten, Huijsmans, A.-B, & Otto, M. (2018). *Verandermanagement veranderd – 18 kernideeën over veranderen*. Amsterdam: Boom.
- Hermesen, J. (2011) *Windstilte van de ziel*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Hermesen, J. (2019) *Het tij keren met Rosa Luxemburg en Hannah Arendt*. Amsterdam: Prometheus Nieuw Licht.
- Heschel, A. J. (1955/2005). *God in Search of Man. A philosophy of Judaism*, New Work: Farar, Strauss & Giroux. (Vertaling *God zoekt de mens. Een filosofie van het jodendom*, Amsterdam: Abraxas).
- Haverkort-de Vreede, M. (2017) *Duurzaam pionieren in het onderwijs. Leren, innoveren en cocreëren van binnenuit*. Brussel: Politeia.
- Hjort, M., Veenbaas, W., Broekhuizen, M., Coerts, J. & Goudzwaard, J. (2017). *De tekens verstaan. Over plek en ordening als bron voor verbindend leiderschap*. Utrecht: Phoenix opleidingen.
- Jackson, R. (2012b). Religious education and the arts of interpretation revisited, in: Ina ter Avest (ed.) (2012). *On the Edge: (Auto)biography and Pedagogical Theories on Religious Education*, Rotterdam: Sense Publishers.
- Jacobs, G.C. (2007). De professional in de knel? Het debat en de zoektocht naar een nieuwe professional. In G. Jacobs, R. Meij, H. Tenwolde & Y. Zomer (Eds.), *Goed werk. Verkenningen van normatieve professionalisering* (pp. 36-51). Amsterdam: SWP.
- Jonge, E. de (2014). Profession or craft? A reflection on the moral identity of social work. *Journal of Social Intervention. Theory and Practice* (23), 1,91-106.
- Kearney, R. (1998). *Poetics of Imagining: modern to postmodern*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kegan, R., & Lahey, L. (2017) *Een cultuur voor iedereen. Hoe creëer je een Bewust Ontwikkelingsgerichte Organisatie*. Haarzuilens: Het Eerste Huis.
- Keirse, M. (2014). *Zie de mens. Pleidooi om anders naar elkaar te kijken*. Tiel: Lannoo.
- Kelchtermans, G. (2008). Narratief weten, zelfverstaan en kwetsbaarheid. In : Stevens, L.M. (red.) *Leraar wie ben je?* Antwerpen: Garant.
- Kelchtermans, G. (2012). *De leraar als (on)eigentijdse professional. Reflecties over de 'moderne professionaliteit' van leerkrachten*. Leuven: Centrum voor onderwijsbeleid, -vernieuwing en lerarenopleiding. KU Leuven.
- Kessels, J. (2014). *Scholing van de geest. Wat ik van Socrates leerde*. Amsterdam: Boom.
- Kepnes, S. (1992). *The Text as Thou. Martin Buber's Dialogical Hermeneutics and Narrative Theology*, Bloomington: Indiana University Press.
- Kneyber, R. & Evers, J. (red.) (2013). *Het alternatief. Weg met de afrekencultuur in het onderwijs*. Amsterdam: Boom.
- Korczak, J. (1986). *Hoe houd je van een kind*, Utrecht: Bijleveld (oorspr. Pools, 1919-1920).
- Levinas, E. (1994). *Tussen ons. Essays over het denken aan de ander*, Baarn: Ambo.
- Lijster, T. (2019). *Kijken, proeven, denken. Essays over kunst, kritiek en filosofie*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Manen. M. van (2014). *Weten wat te doen. Pedagogische sensitiviteit in de omgang met kinderen*. Driebergen: Nivoz.
- Meijer, W. (2014) *Transformatie door onderwijs en vorming*. Lezing bij het 30 jarig bestaan van de Marnix Academie.

- Meijlink, K., (2015). *Denken over onderwijs*. Budel: Damon.
- Mollenhauer, K.(1982/2017). *Vergeten samenhang. Over cultuur en opvoeding*. Culemborg: Phronèse.
- Mulder, A. & Van den Berg, B. (2019) *Learning for life. An imaginative approach to worldview education in the context of diversity*. Eugene /Oregon: Wipf and Stock.
- Murdoch, I. (1997) *Existentialists and mystics: Writings on philosophy and literature*. New York: Allan Lane: The Penguin Press.
- Oers, B. van (2005). *Dwarsdenken. Essays over Ontwikkelingsgericht Onderwijs*, Assen: Van Gorcum.
- Peltenburg, M., Castelijns, J., Geldens, J.& Jongstra, W. (2018) Teacher leaders strijden voor zichtbaarheid. De ervaring van de rol van de teacher leader. In: De Nieuwe Meso, maart 2018, nr. 1, 44-50.
- Polanyi, M. (1966). *The tacit dimension*. New York: Doubleday.
- Polanyi, M. (1976). Tacit Knowledge. In: M. Marx & F. Goodson (Eds.) *Theories in contemporary psychology* (pp.3330-344). New York: MacMillan.
- Pols, W. (2016). *In de wereld komen. Een studie naar de pedagogische betekenissen van opvoeding, onderwijs en leraarschap*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Ricoeur, P. (1983-1985). *Temps et Récit T.1-3*, Paris: Éditions du Seuil, L'Ordre Philosophique.
- Rigg, E. (2014). Reflecteren vanuit relatie en dialoog. De achtste competentie in studie coaching. In: Berg, B. van den & Meijlink, K. *Kijken met de ogen van de ander. Opbrengsten van twaalfjaar lectoraat Dynamische Identiteitsontwikkeling*. Utrecht: Marnix Academie.
- Ronde, M. de (2019) Een kleine wetenschapsfilosofie van muzisch onderzoek n.a.v. de kleine Johannes van Frederik van Eden, In: *Waardenwerk 76*. Utrecht: UvH.
- Rosmalen. B. van (2016) *Muzische professionalisering. Publieke waarden in professioneel handelen*. Utrecht: IJzer.
- Ruijters, M.C.P. (2011) In bloei trekken...Leren ontwikkelen van mens en organisatie. Rede. Wageningen: Stoas Hogeschool.
- Ruijters, M. C.P. (2018) *Queeste naar goed werk. Over krachtige professionals in een lerende organisatie*. Deventer: Vakmedianet.
- Runco, M. A. (2007). *Creativity: Theories and Themes: Research, Development and Practice*, London: Elsevier Academic Press.
- Schaap, J. G. (2001). *Pedagogiek van zingeving. Kennisbasis van interactief leren*, Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Schuijt, L. (2014) *Passie voor goed onderwijs. Leiding geven aan een HBO instelling, die probeert een eigen koers te varen*. Lezing bij het 30 jarig bestaan van de Marnix Academie.
- Simons, P.R.J., & Ruijters, M.C.P. (2014) The real professional is a Learning Professional. In S. billet, C. Harteis & H. Gruber (Eds.), *International Handbook of Research in Professional and Practice-based Learning*. Berlijn: Springer.
- Smart, N. (1989). *The world's religions*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Stern, L. J. (2006). *Teaching Religious Education: Researchers in the Classroom*, London: Continuum.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self. The Making of Modern Identity*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Taylor, C. (2003). *Modern Social Imaginaries*. Durham: Duke University Press.
- Tonkens, E. (2016). *Roeping, gezag en loyaliteit. De publiek sector na het neoliberalisme*. Utrecht: UvH.
- Toulmin, S. (1990) *Kosmopolis: Verborgene agenda van de moderne tijd*. Kampen: Kok Agora.
- Turner, V. (1974). *Drama's, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Van den Berg, B., T. Kopmels & I. Ter Avest (2007/2013) *Geloof je het zelf?! levensbeschouwelijk leren in het primair onderwijs*. Utrecht: Marnix Academie.
- Van den Berg, B. De Kort, B. & Van der Wal, S. (2013/2) *Bekwaam, betrokken, bevlogen. Beelden van een beroep in beweging in de 21e eeuw*. Utrecht: Marnix Academie.
- Van den Berg, B. (2014) *Speelruimte voor dialoog en verbeelding. Basisschoolleerlingen maken kennis met religieuze verhalen*. Gorinchem: Narratio.
- Van den Berg, B. & A. Mulder (red.) (2017a). *Leren van betekenis. Dialogisch levensbeschouwelijk onderwijs op negen basisscholen*. Utrecht: Marnix Academie.
- Van den Berg, B. (2017b). *Wijs worden met bronverhalen. Een visie- en praktijkboek voor leraren basisonderwijs*. Amersfoort: Kwintessens.

- Van den Berg, B., & De Kort, B. (2018a) Leraren als inventieve en normatieve professionals met lef. Gezamenlijke professionalisering als voorwaarde voor duurzame vernieuwing In: Van den Berg, B., Koster, B., en Leijgraaf, M. (2018) *Hart voor leren en Vernieuwen (LeV). Tien jaar Master Leren en Innoveren (MLI) in Utrecht*, p. 60-64. Utrecht: Marnix Academie.
- Van den Berg, B. & De Groot, I. (red.) (2018b) *De wereld ontdekken in de klas. Hoe nieuwkomerkinderen met elkaar en met leerkrachten een gedeelde wereld creëren*. Amsterdam: CEPM-Radiant.
- Van den Berg, B. & Castelijns, J. (red.) (2019a) *Vertel verhalen, treed in dialoog, denk samen na. Integratie van professionele dialoogvormen in onderwijs en nascholing op 4 hogescholen: kansen en belemmeringen*. Utrecht/Helmond: CEPM-Radiant.
- Van den Berg, B. (2019b). *De ander als inventieve engel. Over ontregelende ervaringen en ontwapenende ontmoetingen*. Utrecht /Amersfoort: Inventio.
- Van den Bossche, M. (2017). *De zinnen van het leven- of de kunst van het verstaan*. Brussel: VUBPRESS
- Van Riessen, R. (2015). Amsterdam: Sijbolet. *De ziel opnieuw. Over innerlijkheid, inspiratie & onderwijs*.
- Van Uden, M. H. F. *Tussen zingeving en zinvinding. Onderweg in de klinische godsdienst-psychologie*. Tilburg: Tilburg University Press, 1996.
- Veenbaas, W., Hjort, M., Broekhuizen, M., & Dirx, M. (2019) *Passe –Partout. Vensters op leren. Kaders*. Utrecht: Phoenix opleidingen.
- Visser, G. (2009) *Niets cadeau. Een filosofisch essay over de ziel*. Thijmessay. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Visser, G. (2011). *Water dat zich laat oversteken. Verkenningen in het stroomgebied van beleving en gelatenheid*. Amsterdam: Uitgeverij Sijbolet.
- Visser, G. (2012/1998). *De druk van de beleving. Filosofie en kunst in een domein van overgang en ondergang*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Visser, G. (2018) *Gelatenheid in de kunst. Nijhoff, Braque, Kawabata- Van gesloten naar open vormen*. Amsterdam: Boom uitgevers.
- Visser, G. (2018) *Gelatenheid, Moed en hart bij Meister Eckhart*. Amsterdam: Boom uitgevers.
- Wassink, H. & Bakker, C. (2013). Instrumentele en normatieve professionalisering. Op zoek naar balans. *Meso Magazine*, 191:9-13.
- Webster, L. & Mertova, P. (2007). *Using Narrative Inquiry as a research method. An introduction to using critical event narrative analysis in research on learning and teaching*, London: Routledge.
- Zock, H. (2008). *At the Crossroads of Art and Religion. Imagination, Commitment, Transcendence*, Groningen Studies in Cultural Change. Leuven: Peeters.